

ЎЗБЕК ЛИБОСЛАРИНИНГ ТАРИХИ ВА ЭТНОГРАФИК ЎРГАНИЛИШИ.

Наманган вилоят тарихи ва маданият давлат музейи

катта илмий ходими: **Манзура Холбева**

Аннотация

Мазкур мақолада ўзбек халқининг анъанавий кийимларини ўрганилиш тарихи таҳлил қилинган. Қадимий ёзма манбалардан тортиб, замонавий этнографик тадқиқотларгача бўлган илмий ишлар кўриб чиқилган. Шунингдек, Марказий Осиёга ташриф буюрган хорижий сайёҳлар ва олимларнинг маълумотлари асосида миллий кийим-кечаклар ҳақидаги дастлабки тасаввурлар ёритилган. Муаллиф томонидан анъанавий кийимларнинг ҳудудий хусусиятлари, уларнинг трансформацияси ва тадқиқ этилиш даражаси таҳлил қилиниб, айрим камчиликлар ва ўрганилмаган жиҳатлар кўрсатиб ўтилган. Бундай анъанавий кийим намуналари бугунги кунда Наманган вилояти тарихи ва маданияти музейида ҳам сақланиб келинмоқда. Ўзбекистон халқи узок тарихга эга бой маданияти ва урф-одатлари билан дунёга танилган.

Ўзбекистоннинг миллий либослари ҳам шу халқнинг тарихи, турмуш тарзи, ижтимоий мавқеи ва эстетик қарашларининг ифодасидир. Ушбу либослар Ўзбек халқининг анъаналарини, санъатини ва ўзига хослигининг муҳим қисмини ташкил қилади. Миллий либосларимиз кўп асрлар давомида шаклланган, халқ ижодининг маҳсули бўлган ва бугунги кунга келиб замонавий кўринишда қайта тикланиб, авлодларга етказиб келинмоқда.

Европалик муаллифлар томонидан Марказий Осиё халқлари кийим-кечакларига оид дастлабки материаллар ўрта асрлардан, яъни: мазкур минтақага европаликлар томонидан илк экспедициялар уюштирилган даврдан бошлаб йигила бошланган. Хусусан, XIII асрда Мугулистонга сафар қилиш асноси-да мазкур минтақада бўлган Марко Поло, шунингдек, Плано Карпини ҳам Марказий Осиё халқларининг ўша даврлардаги кийим-кечаклари тўғрисида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган. XV аср бошида Амир Темур саройига элчи бўлиб келган ис-паниялик Руи Де Гонзалес Клавихо Самарқандда икки йил яшаган ва маҳаллий аҳолининг уша даврдаги кийимлари билан яқин-дан танишиш имконига эга бўлган. Бироқ, у ўз эсдаликларида кўпроқ уша даврнинг аслзода аёллари, яъни Темурий маликаларнинг турли элчилар ва чет эллик меҳмонларни қабул қилиш маросимларида кийган кийимлари тўғрисидагина маълумотлар бериб ўтган, холос.

XVI асрда Марказий Осиёга ташриф буюрган инглиз савдогари А. Женкинсон эса ушбу минтақада ипшаб чиқарилган маҳаллий матолар тўғрисида қизиқарли маълумотлар бериб ўтган, лекин афсуски, муаллиф маҳаллий аҳолининг кийим-кечаклари борасида маълумотлар бермаган¹. Колаверса, маҳаллий усулда

ишлаб чиқарилган матолар, аншдюги, Бухорода тайерланган матолар тўғрисида можор олими Ҳ. Вамбери ҳам батафсил маълумотлар бериб ўтган.

XIX асрнинг биринчи ярмига келиб Марказий Осиёга ташриф буюрган кўплаб сайёҳлар, элчилар, харбийларнинг йўлномалари ҳамда турли мақсадларда уюштирилган экспедиция иштирокчиларининг сафарномаларида минтақа тўғрисидаги дастлабки этнографик маълумотларни учратиш мумкин.

Бироқ, улар маҳаллий аҳолининг антропологик тавсифига, кўпроқ қиёфасига тухталиб ўтганлар ва айрим ўринлардагина кийим-бошлари тўғрисида маълумотлар беради. Жумладан, Е. Мейендорф бухоролик аёллар ўзларининг таналарини буткул бер-китиб турувчи кенг кийим кийганликларини қайд этса, инглиз сайёҳи А. Борис ўзбек миллий кийимлари мажмуига кирувчи узун пошналар этиклар ва аёлларнинг катта оқ саллалари маҳаллий аёлларнинг фаҳоли кийим-бошлари деб ёзган. Шунингдек бу даврда Туркистонда бўлган П. Небольсин ҳам бухороликлар, хиваликлар ва кўқонликларнинг миллий кийимлари ҳамда маҳаллий матолар тўғрисида жуда қисқа, лекин ўта қимматли маълумотларни келтириб ўтади.

Россия империяси Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг уни уз мақсадлари йўлида қрганишга киришиб, улка буйлаб қатор ил-мий экспедициялар уюштирди. Натижада уша пайтда фаолият юргизган бир қатор илмий жамиятлар томонидан Туркистон та-рихи ҳамда маҳдллий аҳдгаининг моддий ва маънавий мадания-тига багишланган қатор илмий асарлар чоп этирилди.

Умуман олганда, юқорида номлари кдйд этилган муаллиф-ларнинг асарларида Марказий Осиё халқларининг ўрта асрлар ва Россия мустамлакаси арафасидаги кийимлари, кийиниш маданияти ҳамда моддий маданиятининг либос билан боғлиқ, жихатлари хахида умумий этнографик маълумотлар берилганлиги боис ўзбек халқининг анъанавий кийимлари тарихини ўрганишда маълум маънода асос бўлиб хизмат қилади деб айтиш мумкин. Қрлаверса, мазкур даврда ўзбек халқининг анъанавий кийим-кечаклари борасида дастлабки илмий материаллар йигила бошлаган бўлсада, лекин ушбу қайдномалар кўпинча мутахассис тадқиқотчилар томонидан Йиғилмаганлиги боис анъанавий кийимларнинг ўзига

хос хусусиятлари ва тарихи борасида батафсил маълумот бера олмайдиган тавсифий характердаги ёки узук-юлук маълумотлар мажмуидангина иборат бўлиб қолган. XX афнинг 20-40 йилларида В.Г. Григорьев, О. А. Сухарева каби этнограф ва шарқшунос олимлар томонидан илмий маълумотлар ва дала тадқиқотлари асосида ўзбекларнинг анъанавий кийимларига оид қатор янги асарлар ва мақолалар эълон қилинди. Айниқса, бу борада ўзбек этнограф олимаси М.Бикжонова Тошкент шаҳри ўзбекларининг анъанавий кийимларини ўрганшига доир қатор илмий изланишлари алоҳида эътиборга моликдир.

XX асрнинг 50-60-йилларига келиб ўзбек халқининг анъана-вий кийимларини ўрганиш борасида янги давр бошланди. Бу даврда турли тарихий-этнографик минтақаларда яшовчи ўзбекларнинг анъанавий кийимларини ўрганиш борасида янги-янги тадқиқодлар юзага келди. Бу борада машхур элшунос олима О.А.Сурхарева дала тадқиқотлари ва турли тарихий материаллар асосида ўзбекларнинг анъанавий кийимларига оид қатор фундаментал асарлар яратди. Олиманинг Марказий Осиё халқлари кийимларини ўрганиш муаммоларига оид илмий ишларида минтақада яшовчи халқлар кийимларининг ўрганилиш тарихи ва келгусида мавзу доирасида тадқиқ қилиниши лозим бўлган муаммолар борасида қатор эътиборга молик фикр-мулоҳазалар баён қилинган.

Айниқса, бу даврда Марказий Осиё халқларининг анъанавий кийимларига бағишлаб эълон қилинган ишлар ичида Миклухо-Маклай номли Этнография институти томонидан нашр қилишган «Ўрта Осиё халқлари кийимлари» номли фундаментал асар алоҳида ўрин тутди. Мазкур асар Марказий Осиё халқлари кийимлари шарқшунос ва этнограф мутахассислар томонидан археологии, деворий расмлар, ёзма манбалар ва дала этнографик материаллари асосида жиддий тадқиқ қилинган асарлардан бири ҳисобланади.

Замонавий кийимларига бағишланган рисоласида анъанавий ўзбек кийимлари, уларни тайёрлашда ишлатиладиган мато турлари, тайёрлаш усуллари ва тарқалиши, бичими, тақинчоқлари, кийим-кечак безакларининг турлари тўғрисида батафсил маълумотлар берган. Бундан ташқари, таниқли этнограф

олим, академик Қ.Шониёзов билан Ҳ.Исмоиловнинг ҳам муаллифликда ёзган «Ўзбеклар моддий маданиятидан этнографик лавҳалар» номли асарида ҳам анъанавий ўзбек кийимлари тахлилига алоҳида боб бағишанган бўлиб, эркак ва аёллар кийимлари, уларнинг ўзаро фархугари, тайёрланиши ва кийилиши хусусида қизиқарли хажврий мулоҳазалар баён қилинган.

Бош кийимлари ҳам анъанавий кийимларнинг асосий қисмларидан бирини ташкил қилади. Қадимги даврлардаёқ бош кийимига қараб ўзбекларнинг этник ва локал гуруҳларини фарқлаш мумкин бўлган. Зеро, ўзбек аёлларининг анъанавий бош кийимлари санъатшунос ва этнограф олимлар томонидан жиддий тадқиқ этилган. Умуман олганда, кўплаб муаллифлар аёллар юзиш ёпинчиқ тарзида тўсиб турувчи махсус либосларнинг келиб чиқиши исломдан аввалги анъаналар билан боғлиқ, деган хулосага келган. Таниқли музейшунос мутахассислар Т. Абдуллаев ва С.А. Хдсановаларнинг «Ўзбеклар кийими» номли асарида Ўзбекистан тарихи музейида сақланаётган кийим-кечакларнинг хоёб нусхалари асосида XIX аср охири -XX аср бошларидаги Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Тошкент ва Хоразм минтақаларига хос эркаклар, аёллар, бо-лалар ҳамда турли табақа вакиллари кийимлари тахлил қилинган. Бу асар юқорида айтиб ўтилганидек музей материалларини ўрганиш асосида юзага келган дастлабки тадқиқод ҳисобланса-да, лекин ушбу китоб бир қатор камчиликлардан ҳам холи эмас. Жумладан, китобда кийимларнинг маҳаллий хусусиятларига доир жиҳатлари акс эттирилмаган. Шу боис, Ўзбекистоннинг барча минтақаларига хос бўлган хилма-хиллик анъанавий бичиш усуллари батафсил ёри-тилмаган. Лекин шунга қарамай, бу асар ўзбек кийимлари мавзусида кенг қуламли тадқиқотлар олиб бориш ҳамда кийиниш маданияти-нинг ўрганилмаган халқларини чуқур ёритишга ёрдам беради. Ўзбек кийимларининг этнографик тахлили тарихига назар тапшаганда, 90-йилларга келиб Москвадаги Этнография институти илмий жамоаси томонидан нашр этилган «Ўрта Осиё ва Қозғистон халқларининг анъанавий кийимлари» номли асарни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз-дир. Марказий Осиё ва Қозғистон халқларининг анъанавий кийимларига оид сўнгги тадқиқотлар натижасини ўзида

мужассамлаштирган бу асарда Хоразм аёллари ва Фарғона-Тошкент эркакларининг анъанавий кийимлари қиёсий-тарихий жиҳатдан таҳлил қилинганлиғи муҳим илмий аҳамият касб этади.

Собиқ иттифоқ даврида Марказий Осиё халқларининг уй шароитида ип-газлама, ипакли ва ярим ипакли (нимшойи) ҳамда жун ва теридан мато тайёрлаш жараёни ҳам айрим тадқиқотчилар томонидан ўрганилган бўлиб, матоларни тўқиб, турли-туман рангларга бўяш усуллари ва ушбу жараёнларда иштирок этувчи ҳунармандларнинг вазифалари тавсифланган. Лекин, афсуски, бу ўзига хос ва қизиқарли мавзу Республикамизнинг миллий анъаналари ҳамда ўзига хос локал хусусиятлари билан ажралиб турувчи тарихий-этнографик минтақалардан бири Қашқадарё воҳааси мисолида ҳозиргача ўрганилмаган.

Анъанавий кийимларга хос тақинчоқ ва безаклар яқин давр-ларгача одат бўлиб келган. Кийим-кечаклардаги янгиланиш ва унинг трансформациям тақинчоқларнинг айрим хиллари истеъ-молдан чикиб кетишига сабаб бўлган. Бу даврда анъанавий кийимларнинг ажралмас қисми бўлган тақинчоқларнинг турлари, тарихи ва улар билан боғлиқ тасаввурлар ҳам маълум даражада ўрганилган.

Умуман олганда, мазкур тадқиқотлар маълум илмий концепция асосида ёзилган бўлсада, лекин аксарият илмий ишларда Ўзбекистоннинг барча минтақаларида яшовчи ўзбеклар кийимлари қамраб олинмаган. Шу боис, бажарилган ишларда кийим-ларнинг турли минтақаларга хос маҳдлий турлари тула акс этмаган, айрим ҳолларда эса фақатгина музей материаллари билан чегараланиб қолганини кузатиш мумкин. Мустақиллик йилларида ҳам бир қатор тадқиқотларда мил-лий қадриятларимиз, анъанавий моддий ва маънавий маданият, халқона урф-одатлар муаммоси ҳдкконий илмий муаммо тарзда ўрганила бошланди, деб айтиш мумкин, Жумладан, анъанавий кийимларимиз таркибига кирувчи ўзбек миллий дўппиларига бағишланган тадқиқотларда юртимиз аҳолисининг анъанавий бош кийимлари, уларнинг турли минтақаларга хос кўринишлари ва тарихий асослари борасида янги маълумотлар таҳлил этилгани билан ҳам аҳамиятлидир.

Сўнгги йилларда ўзбек миллий кийимларини илмий асосли тарзда ўрганишда санъатшунос олима Н.Содиқованинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Ушбу муаллиф XIX - XX асрлардаги ўзбек миллий кийимларини Республикамиз ва хорижий мамлакатлардаги йирик музейларнинг фондларида сақланаётган материаллар асосида турли худудлар, жумладан, Тошкент, Фарғона, Хоразм, Бухоро, Самарқанд вилоятлари бўйича илмий тадқиқ қилганлигини айтиб ўтиш ўринли. Хуллас, мавжуд адабиётлар таҳлилидан кўриниб турибдики, анъанавий миллий кийимларнинг трансформацияси Қашқадарё воҳаси материаллари асосида XIX аср охири XX аср тарихий давр доирасида махсус ўрганиб чиқилмаган. Мазкур монографиянинг манбавий асосини дала этнографик экспедициялари жараёнида йиғилган маълумотлар; мавзунинг у ёки бу жиҳатларига алоқадор адабиётлар ҳамда тадқиқ қилинаётган муаммонинг айрим томонларини узида акс эттирган, лекин хали чоп эттирилмаган тадқиқотлар ва илмий ҳисоботлар; музей фондларида сақланаётган ва кўرғазмаларда намойиш қилинган кийим-кечаклар; архив материаллари ташкил қилади.

Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг XIX асрнинг охири - XX асрдаги анъанавий кийимлари трансформациясини илмий тадқиқ қилишда муаллиф томонидан 2000 - 2006 йиллар мобайнида воҳанинг Шахрисабз, Китоб, Яккабоғ, Қамаш, Гузор, Қарши, Косон, Касби, Муборак, Миришкор туманларидан йиғилган материаллар асосий манба бўлиб хизмат қилди. Монография учун йиғилган дала материаллари маҳаллий аҳоли билан суҳбат, шахсий кузатувлар ва анкета сўровномалари асосида тўпланди. Халқимизнинг анъанавий кийимларини яхши биладиган, хаёти давомида ушбу кийимларни кийган, бичиб-тикиб тайёрлаган 65-90 ёшдаги 100 дан ортиқ ахборотчилардан ёзиб олинган этнографик маълумотлар монографиянинг фактик асосини ташкил этди. Шунингдек китобни етарлича ёритиш учун аҳолининг шахсий фото альбомларидаги кийим тасвирлари ҳамда кексалар қўлида сақланаётган кийим намуналарига таянган ҳолда ва кийиниш маданиятининг ривожланиш жараёни ўрганилди.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати

1. Абдуллаев Т.А., Хасанова С.А. Одежда ўзбеков (XIX - начало XX вв.). - Т.: Фан, 1978. -115 с.
2. Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар. - Т.: Янги аср авлоди, 2005. - 215 б.
3. Абду-ур-Рауф. Рассказы индийского путешественника (Бухара как она есть). - Самарқанд: Б.И., 1913. - 56 с.